

# ZANIKLÁ SÍDLA V ČESKÉM POHRANIČÍ PO ROCE 1945 A JEJICH MÍSTO V HISTORICKÉM BĀDÁNÍ<sup>1</sup>

David Kovařík

DOI 10.69108/slsb.2024.2.03

## David Kovařík: Vanished Municipalities in Czech Borderland after 1945 and its Role in Historical Research

*The paper deals with the issue of the disappearance of settlements in the Czech borderland. This process occurred mainly in the period after World War II and the 1950s when several hundred villages and settlements disappeared in this area. The paper describes the current state of research and the source base for this issue. The next part of the text is devoted to terminological issues and typological breakdown; a brief overview also describes the key events and motives leading to the disappearance of border settlements in the monitored period. At the end of the study, the possibilities of current activities in the landscape of defunct settlements are briefly presented, opening up the question of further use of these locations.*

**Key Words:** Borderland, Vanished Municipalities, Settlement, Migration, Historiography

Ve druhé polovině dvacátého století procházely pohraniční oblasti českých zemí rozsáhlými transformačními procesy, které výrazně zasáhly nejen do životních osudů místních obyvatel, ale významně také ovlivnily další vývoj, charakter a vzhled zdejší kulturní a sídelní krajiny. K závažným důsledkům této transformace patřilo rovněž rozsáhlé zanikání a bourání pohraničních sídel, jejichž rozsah a následky nemají v moderních českých dějinách srovnatelné období.<sup>2</sup> Konec existence pohraničních sídel přitom postihl širokou škálu objektů i větších celků od demolice jednotlivých domů a hospodářských stavení v doposud existujících městech a vesnicích, přes rušení odlehlých samot, až po kompletní bourání celých obcí a osad.<sup>3</sup> Následkem masivního zanikání sídel

1 Studie vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378114 (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.).

2 K zanikání sídel v českých zemích docházelo v celé historii tohoto území, přičemž v různých dobách se jen měnily rozsah a intenzita tohoto procesu. Ve středověku a raném novověku podléhala mnohá sídla zkáze, nejčastěji způsobované živelnými pohromami, smrtícími epidemiemi nebo válečnými konflikty. České území bylo v preindustriálním období nejvíce poznamenáno poklesem sídel i obyvatelstva během husitské revoluce v 15. století a v době třicetileté války v 17. století. Blíže k historii osídlení a proměnám sídelní struktury v českých zemích Josef MACEK, Československá vlastivěda, díl 2. Dějiny. Svazek. 1, Osídlení československého území do r. 1781, Praha 1963; Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 100–105; Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie českých zemí*, Praha 2002, s. 143–163.

3 V této studii budeme pro objekty našeho zájmu používat jednotný pojem sídlo, přičemž pozornost věnujeme zejména venkovskému osídlení, které bylo nejvíce postiženo poválečným zanikáním. Tato místa se vyznačují tradiční zástavbou obytných domů a k nim příslušejících hospodářských objektů jako stodol, sklepů, stájí a chlévů, ale i dalším využívaným zázemím tvořeným dvory, zahradami nebo humny. Venkovskou zástavbu ovšem doplňuje také veřejný prostor, v němž jsou umístěny ještě další stavby sloužící například k církevním účelům (kostel, fara, kaplička), nebo nacházejících se v obecním, státním nebo komunálním majetku (škola, hasičská zbrojnice, místní knihovna, obecní úřad), která rovněž v řadě případů neušly zániku nebo nevratné devastaci. Problematikou zaniklých církevních objektů se v této studii věnovat blíže nebudeme. K problematice vymezení a typologie sídel v českém prostředí pak blíže Petr CHALUPA – Dana HŮBELOVÁ, *Sídelní struktury v přehledu a cvičeních*, Brno 2011.

se v pohraničních oblastech zformoval zvláštní prostor a vzniklo specifické prostředí podněcující k vytváření různých asociací, které například autoři publikace o historických krajinách nazvali „krajinou vysídlených území“.<sup>4</sup>

Osudy zaniklých sídel v českém pohraničí neunikly ani zájmu odborného výzkumu, byť toto bádání procházelo v minulosti složitým vývojem a mnohými překážkami. Před rokem 1989 byla sledovaná problematika spíše tabuizována, a navíc mnoho postižených lokalit, zejména v blízkosti státních hranic, zůstávalo nejen běžné, ale i odborné veřejnosti fakticky nepřístupné. Omezený prostor k historickému bádání nabízel v předlistopadové době pouze výzkum sídel zaniklých převážně z národohospodářských důvodů, jako byla těžba nerostných surovin, která nepředstavovala tolik politicky problematickou a z bezpečnostního hlediska citlivou látku. Možná právě proto mohlo dojít k vydání na svou dobu ojedinělé edice *Dějiny zaniklých obcí dokumentující historii několika zrušených obcí v severočeském hnědouhelném revíru*.<sup>5</sup>

Jestliže před rokem 1989 bránilo výzkumu zaniklých sídel mnoho objektivních důvodů i relativních překážek, po pádu komunistického režimu v Československu se toto téma stalo jedním z pomyslných „bílých míst“ novodobé české historie a osudy dotčených lokalit začaly přitahovat zvýšený zájem odborné i laické veřejnosti. K tomuto „boomu“ přispěla také skutečnost, že povolily nejen dosavadní politické i ideové zábrany a různá omezení, ale na mnoha místech se zpřístupnila i předtím uzavřená a kontrolovaná krajina zaniklých sídel a konečně se také otevřely potřebné archivy s dokumenty ke studiu této problematiky. Ke studiu zanikání sídel se přitom nachází v centrálních i regionálních archivech mnoho písemných i obrazových materiálů. Podstatnou část těchto archiválií převažují spisy „úřední povahy“ zahrnující různé směrnice a návody k přípravě, organizaci i samotnému provádění demoličních prací, výkazy o počtu uskutečněných nebo naplánovaných demolic a někdy i hodnocení nebo poznámky popisované ze strany zodpovědných nebo dohlížejících orgánů. Naproti tomu v těchto dokumentech správních nebo bezpečnostních orgánů téměř

4 Tuto charakteristiku použili urbanisté a krajinní architekti Karel Kuča, Věra Kučová a Marek Ehrlich v rámci vymezení kategorií a typů historických kulturních krajin. Krajina vysídlených území je charakterizována jako území s významně pozmeněnou sídelní strukturou vystěhováním obyvatel a následným zánikem sídel s dochovanými relikty dřívějšího osídlení, pozůstatky hospodaření v krajině a na ně navázané krajinné struktury. Tento typ krajiny pak spadá do kategorie asociativní a memoriální krajiny, charakterizované jako místo, kde se odehrála významná historická událost, která je v krajině obvykle připomínána memoriálními předměty a pozůstatky lidské činnosti vzniklémi v souvislosti s danou historickou událostí, nebo jevy nehmotné povahy podporující významovou asociaci. Karel KUČA – Ondřej MALINA – Alena SALAŠOVÁ – Martin WEBER, (edd.), *Historické kulturní krajiny České republiky*, Průhonice 2020, s. 19–25.

5 Ivan MARTINOVSKÝ, *Dějiny zaniklých obcí – Tuchomyšl*, Ústí nad labem 1983; Vladimír KAISER – Kristina KAISEROVÁ – František LEDVINKA, *Dějiny zaniklých obcí – Lochočovice, Vyklíce, Otovice*, Ústí nad Labem 1989. Význam zaniklých sídel pro regionální historiografii v předlistopadovém období připomínala ve své studii také archivárka a místní historička Květoslava Kocourková, viz Květoslava KOCOURKOVÁ, *Dějiny zaniklých obcí – jejich význam pro regionální historiografii*, in: *Z regionální historie a archivnictví (XIX. Mikulovské sympozium)*, Břeclav – Olomouc 1989, s. 215–219.

absentují konkrétní lidské příběhy, které by podaly plastičtější obrázek o sledovaných událostech.<sup>6</sup>

Z dalších pramenů použitelných k problematice zaniklých sídel představují zdroj informací obecní kroniky a pamětní knihy pohraničních měst a obcí, které zanikání a bourání sídel ve svých zápisech rovněž v některých případech reflektují a poskytují tak další cenné informace o organizaci, průběhu i následcích těchto procesů. Naproti tomu tehdejší dobový tisk, ať se jednalo o celostátní periodika nebo lokální noviny a časopisy, o tématu zanikajících sídel a průběhu prováděných demolic téměř nereferovaly, a to dokonce ani v době, kdy tento proces probíhal nejintenzivněji a nedal se v postižených pohraničních obcích přehlédnout. Více informací, byť ovlivněných omezenými možnostmi tehdejších respondentů, je možné čerpat z „krajanských“ novin a časopisů vydávaných vysídlenými Němci ve Spolkové republice Německo, kde se nachází články, zprávy a příspěvky o zaniklých sídlech, včetně přímých svědectví z obou stran hranic.<sup>7</sup>

Množství, kvalita ale také dostupnost pramenné základny k zaniklým sídlům ovlivňuje i samotný výzkum k této tématice. Příznačným rysem tohoto bádání se stala mezioborová rozmanitost, neboť do zkoumání zaniklých sídel se zapojily a své výsledky na tomto poli prezentují rozličné společenské, přírodovědní i technické obory. Čelní postavení ve výzkumu zaujali především geografové a (soudobí) archeologové,<sup>8</sup> v environmentálních vědách se touto tematikou podrobněji zabývají hlavně krajinní ekologové.<sup>9</sup> Do sledované problematiky vstoupily rovněž moderních technologie s uplatňováním specializovaných

6 Z archivů s celostátní působností se nachází ke sledované problematice mnoho důležitých dokumentů v Archivu bezpečnostních složek v Praze a Kanicích u Brna (zejména ve fondech sekretariátů Ministerstva vnitra a v krajských správách Sboru národní bezpečnosti), v Národním archivu (zejména fondy Ministerstvo vnitra – tajné a Ministerstvo vnitra - nová registratura, Úřad předsedy vlády - tajná spisovna, Ústřední výbor KSČ – politický sekretariát) a ve Vojenském historickém archivu v Praze v dokumentech k vojenským újezdům a dalším aktivitám československé armády v poválečném pohraničí. V oblastních a okresních archívech se nachází k tématu bohatá materie zvláště ve fondech správních orgánů a jejich úřadů, které měly problematiku zanikajících sídel ve své kompetenci, a to především krajských a okresních národních výborů a jejich příslušných referátů a odborů, přičemž nejvíce angažované a také zodpovědné za provádění pohraničních demolic byly bezpečnostní referáty a odbory vnitřních věcí.

7 K roli krajanské literatury vzešlé z prostředí německých vysídlelců na příkladu regionálních periodik blíže: Sandra KREISSLOVÁ – Jana NOSKOVÁ, *Das Bild der Tschechoslowakei in den Heimatzeitschriften der vertriebenen Deutschen aus den böhmischen Ländern in den 1950er-Jahren*, in: Timan KASTEN – Elizabeth FENDL (edd.), *Heimatzeitschriften: Funktionen, Netzwerke, Quellenwert*, Münster 2017, s. 199–235.

8 Srov. Jiří ANDĚL – Václav POŠTOLKA, *Zaniklá sídla, vývoj a specifika pohraničních okresů Ústeckého kraje*, in: Jiří ANDĚL – Milan JEŘÁBEK – Tomáš ORŠULÁK (edd.), *Vývoj sídelní kultury a obyvatelstva pohraničních okresů Ústeckého kraje, Ústí nad Labem 2004*, s. 85–108; Michal BUREŠ, *Vesnice zaniklé po roce 1945 a kulturní krajina Novohradských hor: Příklad archeologické transformace*, Plzeň, 2015; Lukáš FUNK, *Návrh metodiky nedestruktivního výzkumu vesnic zaniklých po roce 1945*, Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni 4, 2010, s. 266–279; Zdeněk KUČERA – Silvie KUČEROVÁ, *Historical Geography of Persistence, Destruction and Creation: The Case of Rural Landscape Transformations in Czechia's Resettled Borderland*, *Historická geografie* 38, 2012, č. 1, s. 165–184; Pavel VAREKA – Radek BALÝ – Lukáš FUNK – Lucie GALUSOVÁ, *Archeologický výzkum vesnic středověkého původu na Tachovsku zaniklých po roce 1945*, *Archaeologia historica* 33, 2008, č. 1, s. 101–117.

9 Antonín VAISHAR – Hana VAVROUCHOVÁ – Andrea LEŠKOVÁ – Veronika PEŘINKOVÁ, *Depopulation and Extinction of Villages in Moravia and the Czech Part of Silesia since World War II.*, *Land MDPI* 10, 2021, č. 4, s. 1–18.

softwarů vytvářející populární počítačové rekonstrukce a 3D vizualizace zaniklých vesnic, které se realizují například v projektech Katedry aplikované geoinformatiky a kartografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy.<sup>10</sup> Každý zúčastněný obor přitom pracuje s odlišným druhem pramenů a uplatňuje různé badatelské postupy od přímého terénního pozorování a zkoumání nalezených artefaktů v krajině po studium písemných, obrazových nebo kartografických materiálů. Rozličné koncepční a metodologické přístupy na jedné straně přináší pestrou škálu nových poznatků a prohlubují dosavadní povědomí o sledované problematice, na druhé straně ovšem mnoho badatelů v jednotlivých oborech pracuje pouze s omezeným zdrojem a druhem pramenů a zpravidla rezignuje také na větší interdisciplinární propojení.<sup>11</sup>

V české historiografii se téma zaniklých sídel nachází spíše na okraji zájmu badatelů, případně je tento výzkum zahrnut a zpracováván v širším kontextu vývoje českého pohraničí po roce 1945. Konkrétními příčinami a mechanismem zanikání sídel včetně role dobových aktérů tohoto procesu se dlouhodobě věnuje autor této studie.<sup>12</sup> Zaniklá sídla se objevují v pracích některých dalších historiků, a to nejčastěji ve spojitosti s budováním ostražiny státní hranice a činností pohraniční stráže.<sup>13</sup> Významnou úlohu v popularizaci této problematiky sehrály publikace a další výstupy vzniklé z činnosti spolku Antikomplex, a to především v jeho raném období, kam se řadí i v mnohém průlomová výstava s katalogem *Zmizelé Sudety*, srovnávající prostřednictvím dobových a pozdějších fotografií ze stejných míst proměnu sídelní a kulturní krajiny v českém pohraničí, a to včetně pohledů a dokumentace míst, kde stávala již neexistující pohraniční sídla.<sup>14</sup>

Důležité místo na poli výzkumu zaniklých sídel v českém pohraničí si vydobyla regionální historiografie, kterou většinou tvoří práce muzejních pracovníků, archivářů nebo učitelů, ale rovněž různých amatérských nadšenců a lokálních patriotů často zcela odlišného vzdělání a profesí. Vedle nadšení a zápalu pro věc využívají regionální badatelé k mapování a dokumentaci zaniklých sídel potřebných znalostí místních reálií. Část této produkce tvoří studie a publikace věnované konkrétním obcím a osadám, které jsou

10 Přemysl ŠTYCH – Jan JELÉNEK, *Počítačová rekonstrukce krajiny – objevujeme historii zaniklých sídel pomocí moderních geoinformačních technologií*, *Geografické rozhledy* 20, 2011, č. 4, s. 10–11.

11 K metodickým postupům uplatňovaným při studiu zaniklých sídel a k možnostem využití prameně základny v mezioborové perspektivě viz Jiří CAJTHAML, *Rekonstrukce historické krajiny a zaniklých obcí*, Praha 2013; P. VAŘEKA – R. BALÝ – L. FUNK – L. GALUSOVÁ, *Archeologický výzkum; Z. KUČERA, Zanikání sídel v pohraničí Čech po roce 1945. Základní analýza*, *Historická geografie* 34, 2007, s. 317–334.

12 Srov. David KOVAŘÍK, *Zánik obcí v zakázaném hraničním pásmu*, in: Pavel VANĚK (ed.), *Ochrana státní hranice 1948–1955*, Brno 2013, s. 97–103; TÝŽ, *Zánik pohraničních sídel v letech 1945–1960*, in: Tomáš KAREL – Alžběta KRATOCHVÍLOVÁ (edd.), *Proměny montánní krajiny. Historické sídelní a montánní struktury Krušnohoří*, Loket 2013, s. 54–63; TÝŽ, *Celoplošná demoliční akce v českém pohraničí v letech 1959–1960*, in: Jiří PETRÁŠ – Libor SVOBODA (edd.), *Československo v letech 1954–1962*, Praha 2015, s. 163–173; TÝŽ, *Zanikání sídel na Moravě po roce 1945: přehled stavu bádání, typologie a perspektivy výzkumu*, *Časopis Matice moravské* 137, 2018, č. 2, s. 341–361.

13 Tomáš JÍLEK, Tomáš – Alena JÍLKOVÁ a kol., *Železná opona od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*, Plzeň 2006; P. VANĚK, *Konstitování pohraničního území v letech 1948–1951 jako prvku ochrany státní hranice*, *Žápadočeský historický sborník* 7, 2001, s. 332–339.

14 *Zmizelé Sudety* (6. upravené vydání), Praha 2015.

doprovázené pečlivě vedeným přehledem nejen významných událostí ze života obce, ale často také důkladným popisem jednotlivých domů a hospodářství a jejich majitelů.<sup>15</sup> Početnější skupinu těchto děl pak představují práce věnované zaniklým sídlům ve větších regionálních celcích (často na úrovních okresů), ve formě abecedně seřazených soupisů postižených míst. Typickým rysem této literární produkce je bohatá obrazová dokumentace tvořená reprodukovanými dobovými fotografiemi nebo pohlednicemi popisované lokality.<sup>16</sup>

Význam regionální produkce věnované zaniklým sídlům jako studijního materiálu pro hlubší výzkum této tematiky nebo pramenné základny pro komplexnější syntézy má ovšem své limity. Většina těchto prací má místopisný charakter, který je omezený často jen na prostý faktografický popis sledované lokality, a to většinou ještě pouze na dobu před uskutečněním samotného zániku postižených míst. Častým nedostatkem těchto děl bývá ještě skutečnost, že jinak celkem podrobný historický a topografický popis sledované lokality není analyticky zpracován a pramenně podložen, čímž se tento výklad stává „pouze“ evidenční pomůckou pro případný další výzkum. Takovou optikou je možné nahlížet rovněž na hojně navštěvovanou a uživatelsky oblíbenou internetovou databázi Zaniklé obce a objekty v České republice, která je přístupná na webových stránkách od roku 2005 a neustále aktualizovaná a doplňovaná novými zaniklými lokalitami i informacemi.<sup>17</sup>

Při rozboru pramenné základny i dosavadního stavu bádání narážíme ještě na řadu dalších problémů a nezodpovězených otázek. Zanikání sídel totiž představuje mnoho vrstevnaté a někdy i obtížně uchopitelné téma, které lze studovat a dokumentovat na základě různých hledisek a kritérií. A tak sledujeme a zkoumáme tuto problematiku podle rozsahu těchto událostí, v nichž se rozeznávají postupy plošné (hromadné) nebo naopak individuální, podle charakteru zániku, kde se odlišují destrukce sídel, k nimž došlo bez lidského zásahu vlivem přirozených procesů nebo naopak učiněné v důsledku nešetřného zacházení či řízené demolice, podle rychlosti, kde k zániku mohlo dojít velmi rychle

15 Srov. např. Lenka KLÍMOVÁ, *Historie zaniklé obce Bučina (Buchwald)*, Praha 2017; Pavel MAREŠ, *Josefová: zapomenutá perla sklářství v Jeseníkách*, Hanušovice 2016; Luděk NĚMEC, *Krásná Hora/Schönberg im Böhmerwald: historie zapomenuté šumavské tkalcovské vsi*, Dolní Třebonín 2015; Helga WEISSOVÁ, *Fukov: vzpomínka na zničenou vesnici*, Šluknov 2010.

16 Srov. Romana BERANOVÁ-VAICOVÁ, *Zaniklé obce na Sokolovsku*, Sokolov 2005; Zdeňka BINTEROVÁ, *Zaniklé obce Doupovska od A do Ž*, Chomutov 2005; Jaromír BOHÁČ – Roman SALAMANČUK, *Zmizelé Chebsko. Zničené obce a osady okresu Cheb po roce 1945*, Cheb 2007; Jiří GLONEK, *Zaniklé obce Vojenského újezdu Libavá*, Ostrava 2008; Václav HAJER, *Kaplický poutník II, aneb Putování po zaniklých osadách na Kaplicku*, Kaplice 2011; Osvald HONS, *Zaniklé obce kolem Ralska*, Město Ralsko 2014; Luděk JAŠA, *Zmizelé obce Slavkovského lesa*, Sokolov 2018; Petr KARLÍČEK, *Průvodce po zaniklých obcích, osadách a samotách pod Bukovou horou*, Ústí nad Labem 2021; Emil KINTZL – Jan FISCHER, *Zmizelá Šumava*, Zlín 2015; Pavel MACHÁČEK, *Zmizelé Jesenícko. 1. díl. Zcela zaniklé osady*, Jeseník 2019; Jiří NOVOTNÝ, *Zaniklé obce a osady ve vojenském prostoru Boletice*, Vlkovice 2012; Zdeněk PROCHÁZKA, *Putování po zaniklých místech Českého lesa. I. Domažlicko. Osudy 50 zaniklých obcí, vsí a samot*, Domažlice 2007; TÝŽ, *Putování po zaniklých místech Českého lesa II. Tachovsko. Osudy 45 zaniklých obcí, vsí a samot*, Domažlice 2011; Jana SÝKOROVÁ, *Zmizelé domovy. Příspěvek k historii zlikvidovaných obcí v okrese Most*, Most 2002 aj.

17 Databáze je dostupná z webové stránky [www.zanikleobce.cz](http://www.zanikleobce.cz), kde bylo k roku 2023 uvedeno a zdokumentováno přes sedm tisíc různých lokalit a objektů. Tato jinak přínosná a v mnohém poučná dokumentace ovšem trpí neujasněnou klasifikací a problematičnou kategorizací, častými faktografickými chybami nebo i špatnou lokalizací některých uváděných sídel.

a plánovaně, nebo naopak ke konci existence sídla vedl postupný a někdy i velmi pomalý proces, projevující se například formou pustnutí, v němž příslušný objekt mohl sloužit ještě k nějakému jinému využití.<sup>18</sup>

Ke značně problematickým místům výzkumu zaniklých sídel patří nejednotně používaná terminologie i nejasné typologické vymezení sledovaných objektů. Komplikace může přinášet již samotné určení a definování stavu zániku sídla, neboť takový proces nabýval řady forem a vykazoval rozdílné podoby, které se navíc proměňují v čase i prostoru. Typologicky je možné zaniklá sídla vymezit ještě do dalších kategorií, a to jak podle charakteristiky zanikání a konce existence těchto lokalit, tak i na základě jejich pozdějšího postavení a současné funkce. Na území českého pohraničí docházelo po roce 1945 k různým formám zanikání sídel, z nichž mnohé se vzájemně překrývaly nebo ovlivňovaly. V některých případech nemusel zánik sídla znamenat ještě jeho úplnou stavební zkázu nebo jeho odstranění ze zemského povrchu. V obecné rovině tak rozeznáváme tři základní typy zániku sídel, které se ve sledovaném období druhé poloviny dvacátého století objevily v českém pohraničí: administrativní, sídelní a fyzický.<sup>19</sup>

V případě administrativního a sídelního zániku přitom nemuselo docházet k mizení samotné zástavby. Administrativní (úřední) zánik je nejčastěji spojen s rušením dříve samostatných obcí s vlastní samosprávou a jejich sloučením do jiné obce. Takovým procesem prošly desítky pohraničních obcí v době provádění velké centralizace státní správy v 60. až 80. letech 20. století, přičemž k tomuto stavu přispíval velkou mírou pokles obyvatel v daném místě. S vyklidňováním venkova (nejen) v českém pohraničí souvisí rovněž sídelní zánik, k němuž docházelo poté, co v tomto místě se nenacházeli již žádní trvale usazení obyvatelé, ale zůstala zde stát alespoň část původní zástavby, která byla využívána k jiným účelům než ke stálému bydlení, například jako rekreační chalupy a sezónní bydlení. Právě významný český fenomén chalupaření, rozšířený zejména v době reálného socialismu, zachránil mnoho původních sídel před jejich zpusnutím a velmi pravděpodobně i úplnou zkázou.<sup>20</sup>

Většina badatelů věnujících se tématice zaniklých sídel se ale zabývá lokalitami, které postihl fyzický zánik, což představuje stav, v němž dotčená lokalita přišla nejen o své stálé

18 V geografických vědách se ještě objevuje rozlišování skutečného a zdánlivého zániku. Zatímco „skutečný“ zánik bývá charakterizován jako konec obytné a ekonomické funkce dotčeného sídla, k jehož nejvýraznějším příčinám patří změny přírodních a socioekonomických podmínek, ale i změny politické situace v oblasti, tak naproti tomu „zdánlivý“ zánik představuje stále existující a funkční jednotky, u kterých došlo ke změnám v jejich evidenci způsobených různými faktory a okolnostmi, jako je například přesun nebo dočasné vyklidnění sídla, jeho pohlcení okolní zástavbou, administrativní sloučení nebo přejmenování. Blíže Z. KUČERA, *Zaniklá sídla, nedílná součást naší krajiny*, Geografické rozhledy 14, 2005, č. 5, s. 120–121.

19 Podobné označení zánikových typů použil archeolog Lukáš Funk, který uvádí tři na sebe navazující typy zániku, kdy nejprve dochází k sídelnímu zániku (opuštění sídla), po němž následuje fyzický zánik (odstranění sídla) a tento proces dovrší administrativní zánik, kdy je toto místo vyškrtáno ze seznamu sídel a přestává i úředně existovat. Příklady z poválečného pohraničí však dokazují, že jednotlivé typy zániku nemusí probíhat v takto stanoveném procesu. Viz Lukáš FUNK, *Zaniklé osídlení po roce 1945 jako archeologický pramen*, Plzeň 2013 (disertační práce), s. 22–24.

20 K fenoménu chalupaření blíže Petra SCHINDLER-WISTEN, Petra, *O chalupách a lidech. Chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace*, Praha 2017.

i přechodné obyvatele, ale zmizela odtud i celá nebo podstatná většina z původní zástavby. Ovšem rovněž takové místo může ještě disponovat různými podobami a funkcemi. V řadě případů je zaniklé sídlo zcela srovnáno se zemí a zplanýrováno do úplného splynutí s okolním terénem, takže se v tomto prostoru pro pozorovatele jeví již jako těžko rozpoznatelné nebo i zcela nečitelné. Jinde se však z bývalé zástavby dochovaly dosud viditelné ruiny vytvářející zvláštní kulisy v krajině od ještě stojících obvodových zdí někdejších budov po třeba jen nepatrné zbytky rozvalin nebo nánosy složeného kamení. Některá tato místa jsou dobře viditelná v otevřené krajině, ve většině případů však s postupem času byla zakryta v porostu náletových dřevin a rumišť.<sup>21</sup>

Různé typy a fáze zanikání sídel jsou také příčinou nejasné odpovědi na otázku, kolik měst, vesnic a samot skutečně zaniklo na území českého pohraničí po roce 1945. Pokud se někteří autoři pokoušeli o zjištění tohoto stavu, docházeli často ke značně odlišným, a tudíž i k ne zcela přesvědčivým výsledkům.<sup>22</sup> Větší význam a smysluplnější opodstatnění má ptát se, proč právě v pohraničních oblastech českých zemí (oproti vnitrozemí) docházelo po roce 1945 k tak rozsáhlému fyzickému zanikání zdejších obcí, osad a samot a jaké okolnosti způsobily nebo zapříčinily konec jejich existence. Právě zde sehrála významnou roli specifická role a strategická poloha poválečného pohraničí, které coby dějiště rozsáhlých politických, hospodářských a společenských procesů a dobrovolných i nucených migrací zapříčinily také změny do fungování místní kulturní a sídelní krajiny a v mnoha případech poznamenalo nebo zpečetilo další osudy pohraničních sídel.<sup>23</sup>

Největší skupinu zaniklých pohraničních sídel tvořily obce, osady a samoty, které zůstaly dlouhodobě nebo trvale opuštěné následkem poválečného vysídlení původních německých obyvatel. Přestože s odchodem Němců přicházeli do bývalých Sudet osídlenci z českého vnitrozemí, Slovenska i ze zahraničí v rámci reemigrace českých a slovenských krajanů,<sup>24</sup> k nimž se později přidala i řada dalších etnických skupin obyvatel přesídlovaných například v rámci nucených migrací (Maďaři, Chorvaté),<sup>25</sup> počet nových

21 K odkrývání a dokumentaci pozůstatků zaniklých sídel v krajině např. Andrea KÖNIGSMARKOVÁ, *Zapomenutá místa pohraničí. 50 let vývoje krajiny očima archeologie*, Praha 2017.

22 Např. v publikaci *Zmizelé Sudety* se uvádí 3000 zaniklých obcí, částí obcí a samot na území českého pohraničí, zatímco geograf Zdeněk Kučera dokumentuje 2400 zaniklých pohraničních sídel a architekt a urbanista Karel Kuča zase prezentuje 1000 lokalit. Srov. *Zmizelé Sudety*, s. 24; Z. KUČERA, *Zánik, trvání, obnova: zanikání sídel jako nedílná součást proměn kulturní krajiny českého pohraničí Česka v druhé polovině 20. století*, in: „Geografie v srdci Evropy“, 23. sjezd České geografické společnosti, 16. kongres Slovenskej geografickej spoločnosti. (Online, stav k 1. 5. 2024: [https://www.researchgate.net/publication/274312045\\_Zanik\\_trvani\\_a\\_obnova\\_zanikani\\_sidel\\_jako\\_nedilna\\_soucast\\_promen\\_kulturni\\_krajiny\\_pohranici\\_Ceska\\_v\\_2\\_polovine\\_20\\_stoleti#fullTextFileContent](https://www.researchgate.net/publication/274312045_Zanik_trvani_a_obnova_zanikani_sidel_jako_nedilna_soucast_promen_kulturni_krajiny_pohranici_Ceska_v_2_polovine_20_stoleti#fullTextFileContent)); K. KUČA - O. MALINA - A. SALAŠOVÁ - M. WEBER (edd.), *Historické kulturní krajiny*, s. 471.

23 Obecně k poválečné proměně pohraniční krajiny a místní infrastruktury pohledem badatelů různých profesí a oborů (historiků, krajinářů, ekologů, urbanistů aj.) Matěj SPURNÝ, *Proměny sudetské krajiny*, Praha 2006.

24 K problematice osídlování pohraničí po roce 1945 srov. František ČAPKA - Lubomír SLEZÁK - Jaroslav VACULÍK, *Nové osídlení pohraničí po druhé světové válce*, Brno 2005; Jiří TOPINKA, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení*. Soudobé dějiny 12, 2005, č. 3–4, s. 534–585; Andreas WIEDEMANN, „*Pojď s námi budovat pohraničí!*“: osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952, Praha 2016.

25 K nuceným migracím v poválečném pohraničí blíže Tomáš DVOŘÁK, *Vnitřní odsun. 1947–1953. Závěrečná fáze očisty pohraničí v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*, Brno 2012.

obyvatel nikdy nevyrovnal původní stav zdejší populace z předválečné doby. Vedle demografické ztráty se jako závažný problém ukázalo také nerovnoměrné osidlování pohraničí, kde se vytvářely značné rozdíly a disproporce mezi jednotlivými regiony. Největší proud osídlenců totiž směřoval do průmyslových oblastí s vysokou nabídkou práce a vybudovanou infrastrukturou a v rámci zemědělského osidlování se zase lépe zalidnily úrodné oblasti jako Litoměřicko a Žatecko nebo jihomoravské příhraničí v okolí Mikulova. Naproti tomu stranou zájmu osídlenců zůstávaly vysoko položené a odlehlé oblasti například v Českém lese, Novohradských horách nebo Jeseníkách, kde se pak nacházelo nejvíce prázdných a opuštěných sídel.<sup>26</sup>

Ke zkáze opuštěných a nevyužitých objektů v pohraničí často přispívaly také nájezdy „zlatokopů“ a zásahy místních obyvatel, kteří využívali přítomnosti opuštěných sídel k rabování nebo vandalství. Někde přispělo k poškození zástavby ještě i nešetrné zacházení a špatná péče nových majitelů neschopných řádně hospodařit a spravovat nabytý majetek. Mnoho osídlenců opustilo pohraničí, neboť se neuměli sít s novým prostředím i většinou náročnějšími životními podmínkami v těchto krajích. V neposlední řadě přispěl k odchodu mnoha obyvatel z pohraničí, a to zejména v okolí „západní hranice“, vliv propagandy a strach z možného válečného konfliktu nebo návratu vysídlených Němců, na což poukazují dobové situační zprávy a další hlášení.<sup>27</sup>

S poklesem obyvatel v pohraničí, ať již tento stav způsobilo vysídlení Němců, nebo dobrovolné odchody dalších obyvatel včetně poválečných osídlenců, přibýval počet opuštěných domů a pustnoucích hospodářských stavení, což československé úřady postavilo před otázku, jak s touto prázdnou a nevyužitou zástavbou naložit. Nakonec se prosadila varianta nepotřebné a chátrající objekty v pohraničí zbourat v rámci řízených demoličních akcí, jejíž organizace a provádění se ujal československý stát prostřednictvím svých správních úřadů a bezpečnostních složek. V první vlně rušení pohraničních sídel uskutečněné v letech 1945 až 1950 se v tomto procesu výrazně angažovaly především instituce spravující německý konfiskovaný majetek jako Národní pozemkový fond a Fond národní obnovy, neboť právě mezi konfiskáty se nacházela většina opuštěných

26 Podle dalších dobových pramenů, které sledovaly pohyb obyvatelstva v pohraničních okresech a srovnávaly jejich předválečný početní stav (z roku 1930) se stavem z května 1947, vykazovalo v Čechách 13 okresů úbytek obyvatel o více než 50 % (Aš, Cheb, Kaplice, Kraslice, Loket, Mariánské Lázně, Nejedek, Planá, Přísečnice, Šluknov, Tachov, Teplá, Žlutice). Na Moravě a ve Slezsku byl zaznamenán největší úbytek obyvatel proti předválečnému stavu v okresech Frývaldov (49%), Bruntál (47%), Krnov (44%) a Rýmařov (44%). Citováno podle Lubomír SLEZÁK, *Zemědělské osidlování pohraničí v českých zemích po druhé světové válce*, Brno 1978, s. 178.

27 Například dokument nazvaný Řešení otázky v pohraničí z roku 1951 vypracovaný Ministerstvem vnitra a předložený ÚV KSČ referuje následovně: „Zprávy krajských národních výborů i průzkumy prováděné v pohraničních oblastech podél západního pásma Německa a Rakouska potvrzují, že proces vyklidňování pohraničí, které je beztak řídké osídleno, neustal, naopak, že touha osídlenců po návratu do vnitrozemí stále stoupá. Hlavním důvodem tohoto nepříznivého stavu je nízká životní úroveň osídlenců v pohraničí ve srovnání s vnitrozemím, zejména tam, kde chybí nejzákladnější sociální, zdravotní a kulturní zařízení. Osídlenci proto tím spíše podléhají argumentaci a štvavé propagandě západních imperialistů. Tato situace je v podstatě stejná od Aše až k Jindřichovu Hradci.“ Národní archiv (dále NA), Osídlovací komise ÚV KSČ, a. j. 323, Zpráva ministra vnitra o situaci v pohraničí, 1951.

a nevyužitých domů a statků. Od prvních poválečných let řídilo vlastní demoliční akce také Ministerstvo vnitra a jemu podřízené národní výbory, které později převzaly hlavní iniciativu v tomto konání. Významně se na demolicích pohraničních sídel podílela také československá armáda. Státem organizované demolicie pak vyvrcholily závěrečnou celoplošnou demoliční akcí uskutečněnou v letech 1959 a 1960, kdy na pět tisíc povolanych příslušníků vojsk Ministerstva vnitra a armády provedlo v českém pohraničí kolem čtyřiceti tisíc demolic.<sup>28</sup>

Na tomto místě je možné položit si také ještě otázku, proč právě ve sledovaném období prvních patnácti poválečných let docházelo v českém pohraničí k tak razantnímu odstraňování opuštěných sídel, při nichž zmizely ze zemského povrchu stovky vesnic a několik desítek tisíc jednotlivých domů i hospodářských budov, a to včetně historicky a kulturně cenných objektů a památek. Jak prozrazují dobové záznamy, vynakládal československý stát na demoliční práce obrovské finanční prostředky, stejně jako na zajištění její organizace zaměstnával početný aparát úředníků. Hlavním argumentem pro provádění demolic pohraničních sídel, zmiňovaném ve většině dobových dokumentů a výkazů, byl hospodářský přínos z bouraček jako zdroje potřebného stavebního materiálu pro nové stavby nebo pro opravu jiných objektů. Jen během celoplošné demoliční akce prováděné v letech 1959 a 1960 bylo z bouraných objektů vytěženo přes devět milionů cihel, 62 tisíc krychlových metrů kamene, 43 tisíc kilogramů železa a dalšího materiálu v celkové hodnotě kolem 16 milionů tehdejších československých korun.<sup>29</sup>

K hromadnému bourání pohraničních sídel ovšem přispěly i další faktory. Mnoha lidem, ale i místním úřadům vadila i skutečnost, že chátrající prázdné a nevyužité budovy hzdí pohraniční obce a jejich okolí. Tento stav se stával rovněž terčem kritiky domácích i zahraničních návštěvníků poukazujících na zanedbaný vzhled pohraničí, což nepřinášelo dobrou vizitku československému státu a jeho tehdejšímu režimu. Například v tajné zprávě Ministerstva vnitra z roku 1959 můžeme dočíst: „že se neustále množí upozornění ze strany návštěv ze spřátelených států i ze strany zahraničních turistů, kteří prohlašují, že při překročení státních hranic a při začátcích cesty po Československu měli rozpačité až stísnující pocity a dojmy“.<sup>30</sup> Vedle toho rostla také obava z možného zneužití neutěšeného vzhledu pohraničí k protičeskoslovenské propagandě. Podle stejné zprávy Ministerstva vnitra: „bylo zjištěno, že se v Rakousku připravují během Světového festivalu mládeže ve Vídni zájezdy na čs. státní hranice, aby účastníci festivalu viděli na vlastní oči, jak to vypadá v komunistickém Československu“.<sup>31</sup>

Další početnou skupinu zaniklých pohraničních sídel představovala místa, jejichž konec existence již bezprostředně souvisel s bezpečnostními a vojenskými zájmy

28 Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), Sekretariát ministra vnitra (II. díl), inv. č. 1170, č. kart. 20, Závěrečná zpráva o skončení demoličních akcí v pohraničních okresech v roce 1959 a 1960.

29 Tamtéž.

30 ABS, Sekretariát ministra vnitra (II. díl), inv. č. 1322, č. kart. 48, Zpráva o provádění demoliční akce v pohraničním území, 1959.

31 Tamtéž.

československého státu. Takto postižené byly mnohé vesnice a samoty, které musely zmizet z důvodů zajištění a ostrahy státních hranic. V roce 1951 bylo v přibližně dvoukilometrovém pásu podél tzv. západní hranice (se Spolkovou republikou Německo, Rakouskem a částečně i s Německou demokratickou republikou) vyhlášeno zakázané pásmo, do kterého bylo zahrnuto kolem 130 obcí a osad.<sup>32</sup> Většina těchto sídel v nejbližším okolí hranic zůstala opuštěná již po poválečném vysídlení Němců a zbylí obyvatelé se pak odtud museli vystěhovat v rámci přesídlovací akce do konce dubna 1952.<sup>33</sup> Protože zdejší opuštěná zástavba vadila a překážela pohraničnickům při výkonu strážní služby, vydalo Ministerstvo vnitra v srpnu téhož roku výnos o odstranění všech budov a zařízení ze zakázaného pásma s výjimkou staveb, které si vzala do své správy a užívání Pohraniční stráž nebo armáda.<sup>34</sup> Méně drastická opatření probíhala na hranicích se „spřátelenými“ státy, kde ovšem také docházelo v ojedinělých případech k likvidacím celých vesnic jako v případě obce Pelhřimovy u Osoblahy nacházející se v blízkosti polských hranic.<sup>35</sup>

Jiná pohraniční sídla zmizela ze zemského povrchu, protože byla začleněná do nově budovaných vojenských újezdů (VÚ), které po roce 1945 vznikaly a působily jako cvičiště pro výcvik armády. Vojáci takto obsadili rozsáhlá území na Šumavě (VÚ Boletice a VÚ Dobrá Voda), ve Slavkovském lese (VÚ Prameny), v Doupovských horách (VÚ Hradiště), v okolí Bezdězu v severních Čechách (VÚ Ralsko) nebo v podhůří Jeseníků v Oderských vrších (VÚ Libavá). Ve zřízených vojenských újezdech se nacházelo několik stovek bývalých obcí a osad, jejichž konec provázely různé osudy. Jen malá část zdejší zástavby byla ponechána pro účely armády a jejich úřadů, některé další byly necitlivě přestavěny do nevzhledných objektů sloužících jako kasárna, sklady nebo garáže. Většina zdejších sídel pak posloužila vojákům jako terče při dělostřeleckých cvičeních nebo simulování válečných operací.<sup>36</sup>

V pohraničních oblastech ovšem nalezneme také celkem početnou skupinu zaniklých sídel, jejichž konec existence nesouvisel přímo s poválečnou transformací tohoto regionu a jeho specifickým geopolitickým postavením, ale tato místa musela ustoupit národohospodářským zájmům, ať se jednalo o těžbu nerostných surovin (uhlí) nebo výstavbu různých rozvojových projektů (přehrady, elektrárny). K patrně nejradikálnějšímu zásahu, který ovlivnil nejen přírodní, ale i mentální obraz dotčeného prostředí, došlo v oblastech povrchové těžby hnědého uhlí a na ní napojených průmyslových podniků

32 ABS, Organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra, I. díl, inv. č. 73, č. kart. 16, Seznam míst v hraničním a zakázaném pásmu. Ministerstvo národní bezpečnosti/Hlavní správa SNB, č. 1174, b. r. Tištěná brožura určená pro interní potřebu všem bezpečnostním referentům krajských a okresních národních výborů.

33 NA, Ministerstvo vnitra-tajné, sign. T-P 249, č. kart. 83. Výnos ministerstva vnitra o přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma, 12. 11. 1951.

34 Tamtéž, kart. 89, sign. 444, Směrnice pro zbourání budov a zařízení v zakázaném pásmu, 16. 8. 1952.

35 Václav ŠTĚPÁN, *Dějiny obce Pelhřimovy u Osoblahy II.*, Časopis Slezského zemského muzea: série B – vědy historické 43, 1994, č. 1, s. 155–162.

36 K této problematice blíže Pavel MINAŘÍK, *Vznik a rozšiřování vojenských výcvikových prostorů na území Československa a s tím spojené vlivy na migrační procesy*, in: Petr BEDNAŘÍK – Helena NOSKOVÁ – Zdenko MARŠÁLEK (edd.), *Nucené migrace v českých zemích ve 20. století*. Praha 2018, s. 135–149.

na Mostecku a Sokolovsku. Tento zásah neznamenal pouze „zkázu“ pro mnohá zdejší města a vesnice, ale proměnil tato místa do podoby nevzhledné scenérie měsíční krajiny a projevil se rovněž ve zhoršené kvalitě zdejšího životního prostředí. Problematika zanikání pohraničních sídel tak nezapadá pouze do širšího kontextu politických a společenských změn, ale je spojená také s výraznými vlivy tehdejší sociálně hospodářské politiky státu a důsledky pozdně industriální modernity.<sup>37</sup>

Obdobným vývojem ovšem procházely také další státy v Evropě i zámoří, kde rovněž narazíme na novodobá zaniklá sídla, což nás přivádí ke srovnání se zahraničním výzkumem. S různými hmotnými i nehmotnými pozůstatky zmizelých sídel se setkáváme na mnoha místech po celém světě, avšak v jednotlivých zemích se odlišuje vnímání takového prostoru, stejně jako se i dobově mění potřeba a snaha si taková místa připomínat, případně udržovat jejich „pozůstatky“. Pozornost zahraničních badatelů se přitom soustředí do dvou okruhů výzkumu. Jedna část badatelských aktivit se orientuje na výzkum opuštěných měst a vesnic postižených globálními vlivy a sleduje spíše procesy a důsledky přirozeného vylidňování.<sup>38</sup> Druhá část badatelů se soustředí na zkoumání míst, jejichž zánik byl spojen nebo ovlivněn mimořádnými okolnostmi a dramatickými událostmi, někdy i s tragickými osudy jejich obyvatel, přičemž taková místa se nachází často v zemích s nedemokratickými a autoritářskými režimy nebo v místech zmítanými válečnými konflikty.<sup>39</sup> Naproti tomu dosud existuje jen málo zahraničních výzkumů ze zemí a oblastí zachycujících obdobnou zkušenost se situací v českém pohraničí včetně provedených srovnávacích výzkumů.<sup>40</sup>

37 Specifický pohled do této problematiky přinesl americký historik Eagle Glassheim, který poválečnou transformaci českého pohraničí a s ní i spojené osudy zaniklých sídel zasadil do konceptu environmentálních dějin, v němž se zabývá otázkou devastace krajiny a životního prostředí. Srov. Eagle GLASSHEIM, *Ethnic Cleansing, Communism, and Environmental Devastation in Czechoslovakia's Borderlands, 1945–1989*, *Journal of Modern History* 78, 2006, no. 1, 65–92; TÝŽ, *Unsettled Landscapes: Czech and German Conceptions of Social and Ecological Decline in the Post-War Czechoslovak Borderlands*, *Journal of Contemporary History* 50, 2015, no. 2, 318–336; TÝŽ, *Cleansing the Czechoslovak Borderlands: Migration, Environment, and Health in the Former Sudetenland*, Pittsburgh 2016 (v českém překladu: *Očista československého pohraničí: Migrace, životní prostředí a zdraví v bývalých Sudetech*, Praha 2019).

38 Takové výzkumy byly zaznamenány v nejvíce postižených zemích bývalého východního bloku, ale také v zemích jižní Evropy, kde se rovněž nachází velká koncentrace opuštěných sídel, srov. Amans PUŽULIS – Laila KÜLE, *Shrinking of rural territories in Latvia*, *European Integration Studies* 10, 2016, s. 90–105; Marko MILOŠEVIĆ – Milovan MILIVOJEVIĆ – Jelena ČALIĆ, *Spontaneously abandoned settlements in Serbia—Part. I.*, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA* 60, 2010, No. 2, s. 39–57; Agnieszka JASZCZAK – Katarina KRISTIANOVA – Guntarė VAZNONIENĖ – Jan ŽUKOVSKIS, *Phenomenon of abandoned villages and its impact on transformation of rural landscapes*. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 40, 2018, No. 4, s. 467–480; Ana Isabel GARCÍA – Francesco AYUGA, *Reuse of abandoned buildings and the rural landscape. The situation in Spain*, *American Society of Agricultural and Biological Engineers* 50, 2007, No. 4, s. 1383–1394; Luca DI FIGLIA, *Turnaround. Abandoned villages: from discarded elements of modern Italian society to positive resources*, *International Planning Studies* 21, 2016, Issue 3 (Rural Issues in Urban Planning Trends and Reflections), s. 278–297 aj.

39 Viz Zemfira I. KALUGINA – Olga P. FADEEVA, *“Hard luck story” of abandoned villages (sociological study)*, *Journal Region Economics and Sociology* 7, 2006, No. 3, s. 79–96; Aron SHAI, *The Fate of Abandoned Arab Villages in Israel, 1965–1969*, *History and Memory* 18, 2006, No. 2, s. 86–106.

40 V této souvislosti se nabízí zejména srovnání s Polskem, které po roce 1945 prošlo podobnou zkušeností v oblasti bývalého německého osídlení včetně nejvíce postiženého území sousedícího s českými zeměmi, kde jako

Právě zahraniční výzkumy, na rozdíl od většiny dosavadní české produkce ulpívající především na historickém popisu stavu před zánikem nebo samotného zanikání, se více věnují i dokumentaci současné společenské i krajinářské role těchto míst a možnostem jejich dalšího využití.<sup>41</sup> Přitom také v českém pohraničí v této souvislosti zaznamenáváme mnoho aktivit vedoucích k připomínání nebo i „oživování“ bývalých obcí a osad. Záslouhou místních samospráv, různých zájmových skupin i jednotlivců, nebo bývalých obyvatel a jejich potomků došlo na mnoha místech k obnovení drobných sakrálních památek. V jejich okolí se konají výroční poutě, pořádají kulturní, vzdělávací a jiné společenské aktivity, někde se pokoušejí také o alternativní využití tohoto prostoru například budováním ekologických vesnic.<sup>42</sup> Zaniklá sídla tak dostala další význam, neboť plní funkci významných míst historické a kolektivní paměti českého pohraničí,<sup>43</sup> což otevírá další možnosti výzkumu této tematiky.

### ***Wanished Municipalities in Czech Borderland after 1945 and its Role in Historical Research (Summary)***

*After 1945, many villages, settlements and solitudes disappeared on the territory of the Czech border. Besides them, thousands of individual houses and other buildings that stood in still-existing towns and villages also disappeared. The main cause of this massive disappearance of settlements was the demographic decline in the borderlands caused by the displacement of the original German population and insufficient resettlement of the area. Already in the first post-war years, the Czechoslovak authorities decided to physically remove most of the uninhabited buildings in the border area. For this, mass demolition events were organized, which culminated at the turn of the 1950s and 1960s in the widespread demolition of abandoned border settlements. Another large group of defunct settlements consisted of villages, settlements and solitudes located in the forbidden border zone near the state borders with Austria and the Federal Republic of Germany, which were widely displaced and demolished in the first half of the 1950s for the sake of better security and guarding of the state border, and in military districts built after World War II in border areas for the needs of the Czechoslovak Army. Also for these reasons, the topic of defunct border settlements was taboo for many years. It was only after 1989, with the opening of the necessary archives and making the often closed area accessible, that researchers from various fields began to investigate this issue more intensively.*

---

důsledek tamních migrací docházelo rovněž k vyliďování a zanikání sídel, byť v menším rozsahu než v českém pohraničí, viz Krystian HEFFNER – Agnieszka LATOCHA, *Desolated Villages as Examples of Spatial, Economic and Social Marginalization in the Polish-Czech Borderland and Their Current Transformations*, in: Etienne NEL – Stanko PELC (edd.), *Responses to Geographical Marginality and Marginalization. Perspectives on Geographical Marginality*, Cham 2020, s. 123–142; Agnieszka LATOCHA, *Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej?*, Przeglad Geograiczny 85, 2013, s. 373–396.

- 41 Srov. Alice Giulia DAL BORGO – Giuseppe GAMBAZZA, *From abandoned village to ecovillage: A sustainable tourism experience by the community of Torri Superiore*, Bulletin de la Société Géographique de Liège, 2017, No. 2, s. 63–79; Alessio CARDACI – Antonella VERSACI, *Adaptive reuse for social agriculture: A sustainable approach for the recovery of abandoned villages in Sicily*, in: Rogeria AMOÈDO – Sergio LIRA – Cristina PINHERIO (edd.), REHAB 2017 – Proceedings of the 3rd International Conference on Preservation, Maintenance and Rehabilitation of Historical Buildings and Structures, Braga 2017; s. 169–179; Rolando GONZÁLES-TORRES, *Alternative outlines of immigration. A case of repopulation of existing abandoned Spanish tors*, Journal Architecture and Urbanism 40, 2016, Issue 1, s. 29–34.
- 42 Jako příklad je možné uvést například zaniklou osadu Zastávka v Rychlebských horách, kde působí místní skupina Brontosaurus Jeseníky, která se snaží se o ekologickou obnovu zdejší krajiny včetně zachrany zdejších ovocných sadů nebo výstavbou nových objektů z přírodních materiálů. Viz P. MACHÁČEK, *Zmizelé Jesenícko*, s. 51–52.
- 43 K této problematice blíže D. KOVÁŘÍK, *Zaniklá sídla jako místo paměti českého pohraničí*, Kulturní studia 7, 2019, č. 1, s. 43–65.

**Použité zdroje:****Archivní prameny:**

Archiv bezpečnostních složek

Organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra  
Sekretariát ministra vnitra

Národní archiv

Ministerstvo vnitra-tajné  
Osídlovací komise ÚV KSČ

**Literatura:**

Jiří ANDĚL – Václav POŠTOLKA, *Zaniklá sídla, vývoj a specifika pohraničních okresů Ústeckého kraje*, in: Jiří ANDĚL – Milan JEŘÁBEK – Tomáš ORŠULÁK (edd.), *Vývoj sídelní kultury a obyvatelstva pohraničních okresů Ústeckého kraje, Ústí nad Labem 2004*, s. 85–108.

Romana BERANOVÁ-VAICOVÁ, *Zaniklé obce na Sokolovsku*, Sokolov 2005.

Zdeňka BINTEROVÁ, *Zaniklé obce Doupovska od A do Ž*, Chomutov 2005.

Jaromír BOHÁČ – Roman SALAMANČUK, *Zmizelé Chebsko. Zničené obce a osady okresu Cheb po roce 1945*, Cheb 2007.

Michal BUREŠ, *Vesnice zaniklé po roce 1945 a kulturní krajina Novohradských hor: Příklad archeologické transformace*, Plzeň, 2015.

Jiří CAJTHAML, *Rekonstrukce historické krajiny a zaniklých obcí*, Praha 2013.

Alessio CARDACI – Antonella VERSACI, *Adaptive reuse for social agriculture: A sustainable approach for the recovery of abandoned villages in Sicily*, in: Rogeria AMOËDO – Sergio LIRA – Cristina PINHERIO (edd.), *REHAB 2017 – Proceedings of the 3rd International Conference on Preservation, Maintenance and Rehabilitation of Historical Buildings and Structures*, Braga 2017; s. 169–179.

Alice Giulia DAL BORGIO – Giuseppe GAMBAZZA, *From abandoned village to ecovillage: A sustainable tourism experience by the community of Torri Superiore*, *Bulletin de la Société Géographique de Liège*, 2017, No. 2, s. 63–79.

Luca DI FIGLIA, *Turnaround, Abandoned villages, from discarded elements of modern Italian society to positive resources*, *International Planning Studies* 21, 2016, Issue 3 (Rural Issues in Urban Planning Current Trends and Reflections), s. 278–297.

František ČAPKA – Lubomír SLEZÁK – Jaroslav VACULÍK, *Nové osídlení pohraničí po druhé světové válce*, Brno 2005; Jiří TOPINKA, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení*, *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 3–4, s. 534–585.

Tomáš DVOŘÁK, *Vnitřní odsun. 1947–1953. Závěrečná fáze očisty pohraničí v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*, Brno 2012.

Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.

Lukáš FUNK, *Návrh metodiky nedestruktivního výzkumu vesnic zaniklých po roce 1945*, *Acta Facultaty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 4, 2010, s. 266–279.

L. FUNK, *Zaniklé osídlení po roce 1945 jako archeologický pramen*, Plzeň 2013 (disertační práce).

Ana Isabel GARCÍA – Francesco AYUGA, *Reuse of abandoned buildings and the rural landscape. The situation in Spain*, *American Society of Agricultural and Biological Engineers* 50, 2007, No. 4, s. 1383–1394.

Eagle GLASSHEIM, *Cleansing the Czechoslovak Borderlands: Migration, Environment, and Health in the Former Sudetenland*, Pittsburgh 2016.

E. GLASSHEIM, *Ethnic Cleansing, Communism, and Environmental Devastation in Czechoslovakia's Borderlands, 1945–1989*, *Journal of Modern History* 78, 2006, no. 1, 65–92.

E. GLASSHEIM, *Očista československého pohraničí: Migrace, životní prostředí a zdraví v bývalých Sudetech*, Praha 2019.

E. GLASSHEIM, *Unsettled Landscapes: Czech and German Conceptions of Social and Ecological Decline in the Post-War Czechoslovak Borderlands*, *Journal of Contemporary History* 50, 2015, no. 2, 318–336.

Jiří GLONEK, *Zaniklé obce Vojenského újezdu Libavá*, Ostrava 2008.

Rolando GONZÁLES-TORRES, *Alternative outlines of immigration. A case of repopulation of existing abandoned Spanish tors*, *Journal Architecture and Urbanism* 40, 2016, Issue 1, s. 29–34.

Václav HAJER, *Kaplický poutník II, aneb Putování po zaniklých osadách na Kaplicku*, Kaplice 2011.

Krištian HEFFNER – Agnieszka LATOCHA, *Desolated Villages as Examples of Spatial, Economic and Social Marginalization in the Polish-Czech Borderland and Their Current Transformations*, in: Etienne NEL – Stanko PELC (edd.), *Responses to Geographical Marginality and Marginalization. Perspectives on Geographical Marginality*, Cham 2020, s. 123–142.

Osvald HONS, *Zaniklé obce kolem Ralska*, Město Ralsko 2014; Luděk JAŠA, *Zmizelé obce Slavkovského lesa*, Sokolov 2018.

Petr CHALUPA – Dana HÜBELOVÁ, *Sídelní struktury v přehledu a cvičeních*, Brno 2011.

Agnieszka JASZCZAK – Katarina KRISTIANOVA – Guntaré VAZNONIENĚ – Jan ŽUKOVSKIS, *Phenomenon of abandoned villages and its impact on transformation of rural landscapes*. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 40, 2018, No. 4, s. 467–480.

Tomáš JÍLEK, Tomáš – Alena JÍLKOVÁ a kol., *Železná opona od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*, Plzeň 2006.

Vladimír KAISER – Kristina KAISEROVÁ – František LEDVINKA, *Dějiny zaniklých obcí – Lochočovice, Jyklice, Otovice, Ústí nad Labem* 1989.

Zemfira I. KALUGINA – Olga P. FADEEVA, *“Hard luck story” of abandoned villages (sociological study)*, *Journal Region Economics and Sociology* 7, 2006, No. 3, s. 79–96.

Petr KARLÍČEK, *Průvodce po zaniklých obcích, osadách a samotách pod Bukovou horou*, Ústí nad Labem 2021.

Emil KINTZL – Jan FISCHER, *Zmizelá Šumava*, Zlín 2015.

Lenka KLÍMOVÁ, *Historie zaniklé obce Bučina (Buchwald)*, Praha 2017.

Květoslava KOCOURKOVÁ, *Dějiny zaniklých obcí – jejich význam pro regionální historiografii*, in: *Z regionální historie a archivnictví (XIX. Mikulovské sympozium)*, Břeclav – Olomouc 1989, s. 215–219.

Andrea KÖNIGSMARKOVÁ, *Zapomenutá místa pohraničí. 50 let vývoje krajiny očima archeologie*, Praha 2017.

David KOVAŘÍK, *Celoplošná demoliční akce v českém pohraničí v letech 1959–1960*, in: Jiří PETRÁŠ – Libor SVOBODA (edd.), *Československo v letech 1954–1962*, Praha 2015, s. 163–173.

D. KOVAŘÍK, *Zánik obcí v zakázaném hraničním pásmu*, in: Pavel VANĚK (ed.), *Ochrana státní hranice 1948–1955*, Brno 2013, s. 97–103.

D. KOVAŘÍK, *Zánik pohraničních sídel v letech 1945–1960*, in: Tomáš KAREL – Alžběta KRATOCHVÍLOVÁ (edd.), *Proměny montánní krajiny. Historické sídelní a montánní struktury Krušnohoří*, Loket 2013, s. 54–63.

D. KOVAŘÍK, *Zanikání sídel na Moravě po roce 1945: přehled stavu bádání, typologie a perspektivy výzkumu*, *Časopis Matice moravské* 137, 2018, č. 2, s. 341–361.

D. KOVAŘÍK, *Zaniklá sídla jako místo paměti českého pohraničí*, *Kulturní studia* 7, 2019, č. 1, s. 43–65.

Sandra KREISSLOVÁ – Jana NOSKOVÁ, *Das Bild der Tschechoslowakei in den Heimatzeitschriften der vertriebenen Deutschen aus den böhmischen Ländern in den 1950er-Jahren*, in: Timan KASTEN – Elizabeth FENDEL (edd.), *Heimatzeitschriften: Funktionen, Netzwerke, Quellenwert*, Münster 2017, s. 199–235.

Karel KUČA – Ondřej MALINA – Alena SALAŠOVÁ – Martin WEBER, (edd.), *Historické kulturní krajiny České republiky*, Průhonice 2020.

Zdeněk KUČERA – Silvie KUČEROVÁ, *Historical Geography of Persistence, Destruction and Creation: The Case of Rural Landscape Transformations in Czechia's Resettled Borderland*, *Historická geografie* 38, 2012, č. 1, s. 165–184.

- Z. KUČERA, *Zánik, trvání, obnova: zanikání sídel jako nedílná součást proměn kulturní krajiny českého pohraničí Česka v druhé polovině 20 století*, in: „Geografie v srdci Evropy“, 23. sjezd České geografické společnosti, 16. kongres Slovenskej geografickej spoločnosti. (Online, stav k 1. 5. 2024: [https://www.researchgate.net/publication/274312045\\_Zanik\\_trvani\\_a\\_obnova\\_zanikani\\_sidel\\_jako\\_nedilna\\_soucast\\_promen\\_kulturni\\_krajiny\\_pohranici\\_Ceska\\_v\\_2\\_polovine\\_20\\_stoleti#fullTextFileContent](https://www.researchgate.net/publication/274312045_Zanik_trvani_a_obnova_zanikani_sidel_jako_nedilna_soucast_promen_kulturni_krajiny_pohranici_Ceska_v_2_polovine_20_stoleti#fullTextFileContent)).
- Z. KUČERA, *Zanikání sídel v pohraničí Čech po roce 1945. Základní analýza*, Historická geografie 34, 2007, s. 317–334.
- Z. KUČERA, *Zaniklá sídla, nedílná součást naší krajiny*, Geografické rozhledy 14, 2005, č. 5, s. 120–121.
- Agnieszka LATOCHA, *Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej?*, Przegląd Geograficzny 85, 2013, s. 373–396.
- Josef MACEK, *Československá vlastivěda, díl 2. Dějiny. Svazek. 1, Osídlení československého území do r. 1781*, Praha 1963.
- Pavel MACHÁČEK, *Zmizelé Jesenícko. 1. díl. Zcela zaniklé osady*, Jeseník 2019.
- Pavel MAREŠ, *Josefová: zapomenutá perla sklářství v Jeseníkách*, Hanušovice 2016.
- Ivan MARTINOVSKÝ, *Dějiny zaniklých obcí – Tuchomyšl*, Ústí nad Labem 1983.
- Marko MILOŠEVIĆ – Milovan MILIVOJEVIĆ – Jelena ČALIĆ, *Spontaneously abandoned settlements in Serbia – Part. I.*, Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA 60, 2010, No. 2, s. 39–57.
- Pavel MINAŘÍK, *Vznik a rozšiřování vojenských výcvikových prostorů na území Československa a s tím spojené vlivy na migrační procesy*, in: Petr BEDNAŘÍK – Helena NOSKOVÁ – Zdenko MARŠÁLEK (edd.), *Nucené migrace v českých zemích ve 20. století*. Praha 2018, s. 135–149.
- Luděk NĚMEC, *Krásná Hora/Schönberg im Böhmerwald: historie zapomenuté šumavské tkalcovské vsi*, Dolní Třebonín 2015.
- Jiří NOVOTNÝ, *Zaniklé obce a osady ve vojenském prostoru Boletice, Vlkovice* 2012.
- Zdeněk PROCHÁZKA, *Putování po zaniklých místech Českého lesa. I. Domažlicko. Osudy 50 zaniklých obcí, vsí a samot*, Domažlice 2007.
- Z. PROCHÁZKA, *Putování po zaniklých místech Českého lesa II. Tachovsko. Osudy 45 zaniklých obcí, vsí a samot*, Domažlice 2011.
- Amands PUŽULIS – Laila KÜLE, *Shrinking of rural territories in Latvia*, European Integration Studies 10, 2016, s. 90–105.
- Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie českých zemí*, Praha 2002.
- Aron SHAI, *The Fate of Abandoned Arab Villages in Israel, 1965–1969*, History and Memory 18, 2006, No. 2, s. 86–106.
- Petra SCHINDLER-WISTEN, *Petra, O chalupách a lidech. Chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace*, Praha 2017.
- Lubomír SLEZÁK, *Zemědělské osídlování pohraničí v českých zemích po druhé světové válce*, Brno 1978.
- Matěj SPURNÝ, *Proměny sudetské krajiny*, Praha 2006.
- Jana SÝKOROVÁ, *Zmizelé domovy. Příspěvek k historii zlikvidovaných obcí v okrese Most*, Most 2002.
- Václav ŠTĚPÁN, *Dějiny obce Pelhřimovy u Osoblahy II.*, Časopis Slezského zemského muzea: série B – vědy historické 43, 1994, č. 1, s. 155–162.
- Přemysl ŠTYCH – Jan JELÉNEK, *Počítačová rekonstrukce krajiny – objevujeme historii zaniklých sídel pomocí moderních geoinformačních technologií*, Geografické rozhledy 20, 2011, č. 4, s. 10–11.
- Antonín VAISHAR – Hana VAVROUCHOVÁ – Andrea LEŠKOVÁ – Veronika PEŘINKOVÁ, *Depopulation and Extinction of Villages in Moravia and the Czech Part of Silesia since World War II.*, Land MDPI 10, 2021, č. 4, s. 1–18.
- Pavel VANĚK, *Konstituování pohraničního území v letech 1948–1951 jako prvku ochrany státní hranice*, Západočeský historický sborník 7, 2001, s. 332–339.

Pavel VAŘEKA – Radek BALÝ – Lukáš FUNK – Lucie GALUSOVÁ, *Archeologický výzkum vesnic středověkého původu na Tachovsku zaniklých po roce 1945*, *Archaeologia historica* 33, 2008, č. 1, s. 101–117.

Helga WEISSOVÁ, *Fukov: vzpomínka na zničenou vesnici*, Šluknov 2010.

Andreas WIEDEMANN, *„Pojď s námi budovat pohraničí!“: osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952*, Praha 2016.

*Zmizelé Sudety* (6. upravené vydání), Praha 2015.

Mgr. David Kovařík, Ph.D.  
Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR  
*kovarik@usd.cas.cz*